

ELS ESPAIS DOMÈSTICS I LES ACTIVITATS QUOTIDIANES. BASES ECONÒMIQUES I PRODUCCIÓ DE BÉNS

María Jesús de Pedro Michó, Eva Ripollés Adelantado, Laura Fortea Cervera
Museu de Prehistòria-SIP

Atenent a l'aixovar domèstic i a les estructures i als equips de l'edificació de la Lloma, construïda en els moments inicials de l'ocupació del poblat, podem definir les àrees d'activitat i les tasques que van configurar el quefer quotidià d'una xicoteta comunitat camperola, entre 15 i 20 persones, fa més de 4.000 anys.

Tant en l'habitatge com als espais exteriors es poden reconèixer determinades activitats destinades a la producció de béns: la ceràmica, el teixit i la cistelleria; les eines en pedra i sílex; els estris d'os; els objectes metàl·lics, i aquelles altres destinades al consum de béns, derivat de les pràctiques agrícoles, la ramaderia, la caça, la pesca i la recol·lecció. A més d'altres tasques que no es poden detectar a partir de les restes materials, però que se'n poden inferir igualment, com ara la gestació i la criança de xiquets i xiquetes, l'atenció de persones majors i malaltes,

la higiene, la neteja de les cases, les xicotetes reparacions de murs i sòls, etc. (de Pedro, 2006b).

Quant a l'aixovar recuperat, en l'Habitació I la ceràmica és l'element més abundant amb cent-trenta vasos ceràmics. La resta la componen dents de falç de sílex; botons d'os i d'ivori; braçalets d'arquer de pedra, i diversos elements d'adorn, a més d'objectes metàl·lics. La seua distribució mostra una àrea vinculada a la preparació d'aliments i l'emmagatzematge, assenyalada per la presència de molins barquiformes i mans de molí, recipients amb cereal carbonitzat, bols xicotets apilats i un gran vas que contenia altres recipients de menor grandària amb botons, grans de collar i dents de falç. Tot això al costat d'un banc adossat, un forn i un suport circular de fang. També s'ha identificat una possible àrea dedicada a l'activitat tèxtil marcada per un conjunt de vint-i-vuit pesos de teler, apilats sobre el sòl d'ocupació. L'ús i el treball de la fusta i de fibres vegetals està testimoniats per les nombroses restes llenyoses i cordes d'espart, carbonitzades, i també les empremtes de fibres trenades en fragments de fang i de ceràmica.

En l'Habitació II, els vasos estan més fragmentats i distribuïts per tota la superfície. Tanmateix, les restes de fauna, els molins i les mans de molí són més abundants. Hi destaca un molí de grans mides localitzat al costat del mur occidental, col·locat sobre un suport fix de pedra i terra, adossat a la paret, i amb un xicotet canal per a abocar el gra, que, una vegada mòlt, s'arplegava en una cistella situada a la part davantera, encaixada entre dos molins de mà xicotets. Són també nombrosos els còdols de quarzita, utilitzats com a percussors, a més de dues maces que conserven les empremtes de l'emmanegament. Els objectes metàl·lics són escassos i es troben molt deteriorats, però cal assenyalar la troballa d'una pedra plana amb xicotets fragments de metall adherits, que es podria interpretar com una enclusa, situada en l'extrem septentrional de l'habitació. Les restes de cereal carbonitzat són abundants, en concentracions dins d'atuells ceràmics, disper-

ses pel sòl d'ocupació o en l'interior de xicotetes cavitats reafonades en el pis (de Pedro, 1998).

Entre les activitats reconegudes, algunes es vinculen tradicionalment amb les dones, com la preparació d'aliments, la mòlta o el treball tèxtil; i altres, com la manufactura lítica o la metal·lúrgia, s'associen generalment al món masculí, si bé en contextos cronològics similars (Sánchez Romero, 2000) s'assenyala la dona com a productora i usuària d'estris de pedra tallada que bé va poder haver influït en les decisions sobre producció, ús i rebuig.

El fet manifest és que els habitants de la Lloma de Betxí aprofiten tota classe de recursos orgànics i inorgànics del seu entorn més immediat com a matèries primeres per a utilitzar-los en la construcció dels seus habitatges (pedra, fusta, llims i argiles), en la fabricació de la ceràmica i de l'instrumental de pedra i os (argila, pedra i ossos d'animals), com a combustible per a les seues llars (fusta) i per a la realització de les seues vestimentes (pells, fibres vegetals, etc.). A més d'aquells altres recursos procedents de l'agricultura i la ramaderia, i de l'aportació calòrica que suposaria per a la seua dieta la caça, la pesca i la recol·lecció.

Les activitats de producció de béns

La ceràmica, la matèria primera utilitzada és l'argila obtinguda als voltants de la Lloma, destinada generalment a la fabricació de recipients per a la cocció, el

Olla i cassoles ceràmiques.

consum i l'emmagatzematge d'aliments. Feta a mà, en general són formes simples, modelades a partir d'un sol bloc de fang o mitjançant la tècnica de bandes o anells i, de vegades, realitzades sobre una carcassa de llata o trama vegetal, l'empremta de la qual apareix en l'interior d'alguns vasos.

Quant al repertori de formes, destaquen els bols xicotets d'ús individual, que donen una referència concreta sobre la grandària i composició del grup humà; les olles

i les cassoles que, per la seua diversitat formal, mostren formes variades de cocció i preparació dels aliments; les gerres relacionades amb el magatzematge, i les formatgeres amb l'obtenció de productes secundaris a partir de la llet. A més dels vasos carenats, els geminats, els coladors i els recipients amb perforacions en el coll o cordes lligades al seu entorn, preparats per a ser penjats i penjar de suports o estants.

La cocció de les ceràmiques es devia fer en clots en terra, coberts per llenya, d'ací la coloració irregular de la superfície, i possiblement aquest seria un treball dut a terme als espais exteriors, a les terrasses. L'acabat de les superfícies està cuidat i la presència d'alguns vasos decorats amb motius incisos complexos proven relacions

Olla ceràmica, molí i mà de molí.

amb altres àrees peninsulars de l'edat del bronze, per la qual cosa potser haurien de considerar-se com a objectes de prestigi.

L'activitat tèxtil i de fibres vegetals. La recuperació de restes fetes de matèria orgànica és summament complicada, ja que es tracta de materials peribles. És el cas de les manufactures en substàncies vegetals (fusta, lli, espart, jonc, palla, etc.) i animals (pell i llana), encara que de vegades és possible documentar alguna d'aquestes activitats, bé per la presència de restes o d'empremtes, o bé per la troballa d'útils relacionats amb elles.

A la Lloma de Betxí s'han recuperat cordes d'espart i empremtes de fibres trenades en ceràmiques i en algu-

Recreació de dona molent.
Dibuix d'A. Sánchez.

nes estructures; també pesos de teler, peces en forma de doble T, o ancoriformes dobles, i punxons d'os o metall que també pogueren estar relacionats amb la producció cistellera, cordellera i tèxtil.

L'elaboració del fil i la llata són les primeres anelles dins de la cadena tèxtil i cistellera. En el cas de la llata

Pesos de teler amb quatre perforacions.

s'empra l'espart, fibra vegetal documentada a la Lloma de Betxí, encara que potser el jonc i el lli també van ser utilitzats, igual que s'ha evidenciat en altres poblats de la mateixa cronologia, per exemple a Terlinques (Villena), ara com ara el millor exemple de conservació de cistelles o sacs d'espart i de fusos de fusta amb fil de jonc (Jover et al., 2001); a la Cueva Sagrada (Lorca) amb una troballa excepcional de teixit de lli, o en una tomba de Castellón Alto (Galera, Granada) on va aparèixer teixit de feltre.

Quant als pesos de teler de fang de la Lloma de Betxí, formen un conjunt de vint-i-huit peces de forma

aproximadament rectangular i amb quatre perforacions circulars en cada extrem, de 22 a 24 cm de longitud per 12 a 14 cm d'amplària, amb un pes mitjà que oscil·la entre 1.800 i 2.000 grams. Aquestes peces es van trobar apilades sobre el sòl d'ocupació de l'Habitació I, al costat de la porta de comunicació entre ambdues estances, potser fou el lloc de fabricació, assecat o emmagatzematge. La seua presència reflecteix l'existència d'activitat tèxtil al jaciment, però desconexem el tipus de teixit i la fibra utilitzada.

Per les seues dimensions i pes seria difícil però no impossible la seua utilització en un teler vertical. Aquest tipus de teler consta de dos muntants de fusta recolzats sobre el sòl i inclinats sobre una paret de manera que

els fils de l'ordit estesos des d'un travesser superior pen- gen verticalment tensats pels pesos. L'angle que formen els muntants inclinats permet el moviment en vaivé dels pesos separen els fils de l'ordit i faciliten el pas de la trama. No obstant això, no es pot descartar que aquestes peces s'utilitzaren com a torcedores de fibres o devanadores (López Mira, 2009).

La indústria òssia. Es compon de peces elaborades en os, banya i ivori. En general es tracta d'eines o utensilis de treball, però també hi són freqüents els adorns.

Per la seua abundància, destaquen els punxons, emprats per a fer múltiples operacions manuals, com ara perforar materials blans o elaborar productes de cistelleria; les espàtules, vinculades a la fabricació de recipients ceràmics i, en general, a la producció terrissera; els cisells, per a treballs de percussió i extracció de porcions de matèries dures i consistents; i els allisadors per a l'eliminació de matèries blanques com la corfa dels arbres, o les pells. Estan fets sobre ossos de bòvids i cèrvids, i podrien haver estat emmanegats, o no, i haver-se empunyat de forma

Empremta d'una cistella al costat del molí de l'Habitació II.

directa. I també hi ha serres, fetes principalment sobre escàpules i costelles, relacionades amb activitats tèxtils i amb el cardatge de fibres, o amb la serrada de materials de consistència mitjana (López Padilla 1998; 2011).

A més de l'utilitatge relacionat amb les activitats econòmiques bàsiques, el grup humà que va habitar el poblat va disposar d'una sèrie d'objectes d'adorn, entre els quals destaquen els botons, la majoria dels quals són de perforació simple o doble, encara que també hi ha un exemplar de botó piramidal de base quadrada i de majors dimensions. I d'altres peces relacionades amb l'ornament personal com un penjoll elaborat sobre una barreta d'ivori; un gra de collar gran sobre vèrtebra d'esqual, i una gran quantitat de grans discoïdals, per a formar part dels collars i com a elements decoratius cosits als vestits. I dues canines de suïd treballades com penjolls.

Punxons d'os.

El conjunt és l'habitual en jaciments de l'edat del bronze de l'est i sud-est de la península Ibèrica, però interessa ressaltar la concentració de vint botons d'ivori en l'interior d'un recipient ceràmic que, al seu torn, estava dins d'un gran vas a la zona d'emmagatzematge de l'Habitació I (Pascual, en aquest mateix volum). L'acumulació d'objectes sumptuaris d'alt valor social i ideològic, la matèria primera dels quals és d'origen exòtic, invita a pensar en el seu valor especial, i caldria determinar qui detenia l'ús i el gaudi d'aquests objectes, si era una elit minoritària o era el conjunt de la comunitat.

La indústria lítica. La major part correspon a productes tallats, modificats o no, com ara elements de falç,

Canina de porc senglar perforada, utilitzada com a penjoll.

làmines i resquills. Els productes lítics polits són més escassos: hi ha plaques polides perforades, comunament anomenades braçalets d'arquer, dues maces, una aixacicoteta i una destal, a més dels nombrosos instruments de mòlta, molins i mans de molí (Jover, 1998).

El suport sobre el qual s'han elaborat és el sílex, tant nodular com tabular; cal dir que l'absència de nuclis i l'escassetat de restes de talla dificulten la valora-

ció d'aquestes labors al poblat. El conjunt més destacat l'integren els elements de falç, molts d'ells afectats per processos tèrmics relacionats amb l'incendi de l'assentament. Els fets sobre resquill o làmina empenen la percussió directa com a tècnica de talla i la fractura per percussió i retoc abrupte per a conformar l'acabat. Els elaborats a partir de plaques tabulars es van modificar directament mitjançant retoc pla en els costats no actius. Tots presenten talls amb retoc denticulat regular a base de mosses simples marginals o profundes i d'orientació bifacial, practicades mitjançant pressió, i es van emmanegar en un suport o mànec de fusta, constituint així la falç.

Del desgast dels talls i el poliment es pot inferir que els elements de falç van estar destinats a la sega de vegetals blans. A més hi ha algunes làmines retocades que potser es van utilitzar en treballs de carnisseria o per a tallar vegetals durs.

Quant als productes lítics polits, l'única aixa localitzada és de dimensions reduïdes i està elaborada sobre roca metamòrfica, possiblement sil·limanita d'origen al·lòcton. Disposada de manera perpendicular a l'eix longitudinal del mànec, està relacionada amb treballs de precisió en fusta.

Les maces, elaborades sobre còdols de quarzites de gran pes, més de 1.000 grams, probablement es van obtenir del llit del riu. Presenten una intervenció mínima, només el solc central de secció en U d'escassa profunditat i el condicionament de la cara plana o activa per

repicatge i poliment lleuger. Degueren tindre un ús multifuncional i degueren poder treballar vegetals blans o durs, calcàries i, fins i tot, instruments metàl·lics.

Quant als braçalets d'arquer són plaques polides rectangulars de secció rectangular o planoconvexa, amb una perforació en cada extrem, elaborades sobre diverses matèries primeres: gresos triàsics, esquistos i calcàries blanques. La seua funcionalitat es relaciona amb la protecció de l'avantbraç, per a amortir el colp de la corda de l'arc; també funcionen com a elements sumptuaris i com a esmoladores.

Finalment, la presència de molins i mans de molí al costat dels vasos amb cereals, en ambdues habitacions, assenyalen àrees de producció i emmagatzematge.

Elements de falç de sílex.

Plaques de pedra polida, o braçalets d'arquer, i puntes de fletxa de coure.

La metal·lúrgia. A la Lloma de Betí són escasses les evidències d'activitat metal·lúrgica, vista l'absència de vetes mineres a la zona. El conjunt d'objectes metàl·lics està format per dues destrals, un punyallet amb reblons i altres possibles punyals; puntes de fletxa de diversa tipologia, molts punxons i un gra de collar fet amb fil de metall. Totes les peces localitzades són de coure, llevat d'un punxó de bronze i d'una peça de plata singular. Es

tracta d'una cinta de plata, metall noble destinat a la fabricació d'adorns que posarien en relleu el prestigi de la persona portadora.

Els objectes metàl·lics degueren arribar ja configurats a través del comerç o de xarxes d'intercanvi. En el cas que s'haguera dut a terme alguna tasca metal·lúrgica al poblat, s'hauria emprat metall concentrat en lingots xicotets o peces inutilitzades, a partir dels quals es fabricarien nous objectes, i les peces ja amortitzades es reciclarrien.

La presència d'alguna escòria i de gotes de metall sobre una gran pedra, interpretada com a enclusa, en l'Habitació II, i les maces i alguna estructura de combustió localitzada en el nivell d'abandó del poblat, serien els únics indicis d'aquesta activitat. En tot cas, majoritàriament, es tracta de peces que responen a les necessitats funcionals de les diverses activitats quotidianes que es pogueren dur a terme al poblat.

El consum de béns. Les bases econòmiques. Agricultura i ramaderia

D'acord amb el que s'ha exposat sobre les activitats productives i amb testimonis directes de l'excavació, com la fauna i les restes botàniques, les bases econòmiques del poblat són l'agricultura i la ramaderia que, junt amb la caça, la pesca i la recol·lecció, ens informen sobre les activitats de consum de béns, sobretot pel que fa a l'alimentació.

Així, per exemple, en l'interior de les habitacions, els molins i els forns indiquen la preparació d'un tipus d'aliments determinat en relació amb el cereal carbonitzat; les restes de fauna, aquestes estan molt estellades i podrien correspondre tant a deixalles de menjar com a la seua utilització per a la fabricació d'utilatge, com en el cas de l'Habitació I, on s'ha trobat una gran quantitat de restes de banya de cérvol, algunes amb senyals de manipulació. Podem determinar per a ambdues habitacions la seua funció de rebost o magatzem, però també

de cuina i de taller, a pesar de la dificultat d'identificar les llars per tractar-se d'un nivell d'incendi en què abunden les restes de fusta carbonitzada, i que les habitacions estaven prou netes.

Les deixalles eren abocades a l'exterior en femers localitzats en altres àrees, per la qual cosa és allí on trobem la major quantitat de restes de fauna l'estudi de les quals ens permet conèixer els recursos que aporten el bestiar i les espècies caçades, i la utilització que fa dels animals la comunitat. La cabanya ramadera està composta per ovelles i cabres, les espècies més destacades; bovins, porcs i gossos, les restes dels quals es vinculen al seu paper com a ajudants en la caça o en la custòdia de ramats. La presència de gossos es testimonia també indirectament en marques de dentició sobre els ossos d'altres animals.

L'explotació de la xicoteta cabanya animal proporciona, junt amb la carn i el sagí, matèries primeres com la llet, de la qual es devien elaborar productes derivats com el formatge; la llana, potser utilitzada en l'activitat tèxtil; les pells per a la confecció de peces d'abric i contenidors; i ossos per a la fabricació d'utilatge. Les edats de mort de determinades espècies ens informen, a més, sobre el seu ús concret per al consum de carn, l'obtenció de llet i llana, o com a força de treball en relació amb la possible introducció de l'aladre (Tormo i de Pedro, 2013).

La presència d'espècies silvestres, com el cérvol i el conill, mostra la importància de la caça com a complement de la dieta càrnia, junt amb la pesca i la recol·lecció. I com a aportació d'altres matèries primeres com ara pells, ossos i banyes per a la fabricació d'útils. D'altra banda, l'abundància de cérvols, junt amb cabirols, porcs senglars, conills, llebres, perdius, i també tortugues o daurades, ens parla d'un paisatge amb una cobertura vegetal notable i cursos d'aigua importants amb abundància de pesca.

En general es tractaria de ramats xicotets, i la pràctica de l'agricultura seria l'activitat econòmica més important, com indiquen les condicions orogràfiques de l'assentament i la seua proximitat a zones aptes per al cultiu i a cursos d'aigua estables, a més de l'evidència directa que proporcionen les nombroses restes de cereals localitzades al jaciment (Sarrión, 1998).

Les mostres estudiades es refereixen al cereal emmagatzemat en grans recipients ceràmics, principalment

blat nu, de vegades ordi vestit, algunes males herbes i lleguminoses com faves, pésols i llentilles. L'activitat de recol·lecció de fruits i verdures ha deixat una presència molt pobra en el registre, tan sols raïm i mores. En espais exteriors, com el sector est, la presència d'ordi (*Hordeum sp.*) i blat (*Triticum aestivum/durum*) és escassa, apareix alguna lleguminosa com ara llentiscle (*Pistacea lentiscus*), i destaquen, sobretot, els nombrosos fragments de bel·lotes (*Quercus sp.*) trobats, fruits que han sigut utilitzats tradicionalment com a complement de la dieta humana, a més de ser aliment per al bestiar. Igualment és possible el consum dels fruits del llentiscle o el seu ús per a l'elaboració d'oli, i determinades quenopodiàcies o crucíferes també utilitzades com a verdures (Pérez Jordá, 1998).

L'anàlisi de les restes carpològiques i les dades que aporta l'estudi dels útils agrícoles ens permeten acostar-nos a les pràctiques agràries d'aquestes comunitats. Destrals, aixes i dents de falç componen l'utilatge relacionat amb elles, sense oblidar que en gran part aquest s'elabora amb fusta, per la qual cosa la seua conservació és problemàtica. D'altra banda, l'ús dels bòvids com a força de treball permet pensar en la introducció de l'aladre. Les troballes de conjunts tancats formats per una sola espècie indiquen que el seu cultiu es feia per separat. Els cereals documentats es poden sembrar tant a la tardor com a la primavera, encara que per les caracte-

Formatgera ceràmica.

rístiques climàtiques de la zona mediterrània és habitual el seu cultiu com a cereals d'hivern. El manteniment de la productivitat als camps hagué d'obtindre's mitjançant el sistema de guaret que permet la recuperació dels sòls, un major grau d'humitat i el control de les males herbes. A més, les terres en guaret poden ser utilitzades per a l'alimentació del bestiar.

Per a la recol·lecció dels cereals s'utilitzarien les falçs, i després es durien a terme els treballs d'assecatge a l'aire lliure, la batuda per a la separació del gra, el ven-

tament i el garbellament. El cereal s'emmagatzema ja net, sense restes de glumes, de raquis o d'entrenusos, i amb presència escassa de males herbes. Les operacions de neteja del cereal degueren fer-se en l'exterior de la casa, atesa l'absència de restes que indiquen aquestes operacions en l'interior. En resum, es tracta d'un sistema agrícola basat en una agricultura extensiva de cereals que va fer possible la introducció de l'aladre, complementada per una agricultura intensiva d'hort.